

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ
ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «ОСОБЛИВОСТІ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ
ЛІДЕРІВ УЧНІВСЬКОГО КОЛЕКТИВУ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M18 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Куйбіда Олена Олександрівна

Науковий керівник:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, професор кафедри загальної
та практичної психології

Рецензент:
Івашкевич Едуард Зенонович,
доктор психологічних наук,
професор кафедри загальної
та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	8
1.1. Невербальна комунікація: поняття, особливості, функції.....	8
1.2. Кінесична структура невербальної поведінки	17
1.3. Мімічні прояви людини.....	26
Висновки до розділу 1	34
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЛІДЕРСТВА ...	35
2.1. Характеристика лідерства як процесу міжособистісної взаємодії. Лідерство та лідер	35
2.2. Теорії виникнення лідерства.....	46
2.3. Стилi лідерства	61
2.4. Лідерство та навчальний колектив.....	70
Висновки до розділу 2	82
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛІДЕРІВ УЧНІВСЬКОГО КОЛЕКТИВУ	84
3.1. Процедура проведення дослідження особливостей невербальної поведінки лідерів учнівського колективу.....	84
3.2. Результати дослідження особливостей невербальної поведінки лідерів учнівського колективу.....	86
3.3. Методичні рекомендації педагогам для виявлення учнів-лідерів в класі та поради учням щодо підвищення свого статусу у класі	100
Висновки до розділу 3	104
ВИСНОВКИ	106
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	110
ДОДАТКИ	117

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вагомість та актуальність вивчення невербальної поведінки лідерів в учнівських колективах визначається насамперед тим, що лідерство являє собою один із найбільш значущих факторів групової інтеграції, які сприяють досягненню групових цілей із найбільшим ефектом. Будь-який учнівський колектив функціонуватиме значно ефективніше (як у навчально-організаційному, так і соціально-психологічному аспекті), якщо вчитель у своїй педагогічній діяльності спиратиметься на допомогу учнів-лідерів. Також лідери можуть виступати також як дезорганізатори, тому педагог повинен вміти їх виявляти та коригувати їх діяльність. І саме знання особливостей невербальної поведінки таких учнів допоможе педагогу вчасно виявити їх у класі.

У дослідженні невербальної комунікації можна виділити такі основні теоретичні підходи:

- 1) інформаційний (К. Шеннон, Є. Гофман), що базується на припущенні, що тіло людини, особливо обличчя, очі та руки, являють собою екран, на якому висвічуються її установки, емоції та думки;
- 2) інтеракціоністський (Р. Бердвістл, М. Аргайл, А. Кендон, А. Шефлен), який стверджує, що усі символічні інтеракції людей мають обмежений репертуар, який складається із 50-60 елементарних рухів, жестів та поз;
- 3) теорія комунікативної відносності, яка проголошує комунікацію основним простором життя людей та спирається на загальну теорію систем.

У вивченні лідерства у зарубіжній психології можна виділити три основних підходи. Перший підхід можна охарактеризувати як структурний (Е. Богардус, Р. Кеттелл, Г. Стайс, С. Бірд та ін.). Він ставить перед собою завдання виявити універсальну структуру особистості ефективного лідера, визначити властиві їй риси чи характеристики. Другий підхід можна назвати поведінковим (групи вчених університету Огайо та Мічиганського

університету). Він дозволяє аналізувати лідерство у контексті поведінки лідера та виділити універсальні поведінкові особливості, які забезпечують лідеру успіх. І третій підхід намагається синтезувати структурні та поведінкові концепції у контексті конкретних ситуаційних змінних (Р. Стогділл, Б. Басс, Д. Місумі, Ф. Фідлер та ін.).

У вітчизняній психології дослідники (І. Волков, Є. Кузьмін, Б. Паригін, О. Петровський та ін.) під час аналізу феномену лідерства виходять із принципів єдності свідомості та діяльності, детермінізму, опосередкованості.

У нашій роботі використано принципи діяльнісного підходу.

Проблема особливостей невербальної поведінки лідерів учнівського колективу в психології мало досліджена. Проте є чимало наукових праць та публікацій (вітчизняних та зарубіжних), які стосуються невербальної комунікації, феномену лідерства, лідерства в учнівських колективах. Зокрема, дослідженням невербальної комунікації займалися такі вчені як В. Лабунська, А. Піз, Г. Щокін, А. Штангль; феномен лідерства розглядався в працях С. Аліфанова, В. Бондаровської, Т. Джамгарова, Р. Кричевського, Г. Ложкіна та ін.; питання лідерства в учнівських колективах досліджували О. Василькова, В. Липський, О. Мурашов та ін.

Об'єкт дослідження – невербальна комунікація учнів.

Предмет дослідження – особливості невербальної поведінки учнів-лідерів.

Мета дослідження – виявити специфічні особливості невербальної поведінки лідерів учнівського колективу.

Гіпотеза: існують відмінності між невербальною поведінкою учнів-лідерів та учнів із низьким статусом у класі.

Завдання дослідження: здійснити теоретичний аналіз проблем й інтерпретації невербальної комунікації учнів та особливостей невербальної поведінки лідерів учнівського колективу; визначити конкретні методичні процедури для вивчення предмету дослідження; підібрати вибірку

досліджуваних з врахуванням демографічних та психологічних характеристик; перевірити гіпотезу, висунуту у роботі: провести емпіричне дослідження, статистичну обробку даних, проаналізувати отримані результати.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що: уточнено загальні питання невербальної комунікації, поняття невербальної комунікації, її функціям, особливостям, проблемі кодування та інтерпретації невербальних знаків. Окремо розглянуто кінесична підструктура (жести, хода, посадка) та мімічні прояви людини (візуальний контакт, посмішка) як найбільш інформативні аспекти невербальної поведінки людини.

Практична значущість роботи полягає в тому, що розроблені й апробовані методичні рекомендації педагогам для виявлення учнів-лідерів у класі та поради учням як підвищити свій статус можуть бути використані практичними психологами у сфері освіти, класними керівниками, вчителями, у роботі курсів підвищення кваліфікації вчителів. Результати нашого наукового дослідження можуть бути включеними до програми курсу «Педагогічна психологія» для студентів і слухачів психологічних спеціальностей.

База дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2018-2019 навчального року. Експериментальна база: у дослідженні взяли участь учні 10 класів (10-А та 10-Б) ЗОШ I-III ступенів №1 м. Монастирська Тернопільської області: 40 осіб, з них 19 дівчат (47,5%) та 21 хлопець (52,5%). Вік досліджуваних: від 15 до 17 років, середній вік 16 років.

Група лідерів: 15 осіб, з них 6 дівчат (40%) та 9 хлопців (60%).

Контрольна група (учні з низьким статусом у класі): 10 осіб, з них 5 дівчат (50%) та 5 хлопців (50%).

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечувалася використанням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження та їх адекватністю щодо мети й задач дослідження.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2018-2019 навчальному році зі спеціальності «Психологія» (Кам'янець-Подільський, 24-25 квітня 2019 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 100-річчя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 25 жовтня 2018 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців», (Кам'янець-Подільський, 15 листопада 2018 р.); на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 15 лютого 2019 р.); на XI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2019 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 101-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 24 жовтня 2019 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців», (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2019 р.) та знайшли відображення у публікації автора.

Публікації. Куйбеда О.О. Особливості невербальної поведінки лідерів учнівського колективу / О.О. Куйбеда / Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 101-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 24 жовтня 2019 р. :

Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2019. – С.48–50.

Структура та обсяг випускової роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел, який налічує 96 найменувань. Основний зміст роботи викладено на 108 сторінках. Робота містить 5 таблиць, додатки.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного аналізу та результатів власного емпіричного дослідження зроблено такі висновки:

Невербальна комунікація, як феномен соціальної психології, представляє собою обмін та інтерпретацію людьми невербальних повідомлень, тобто повідомлень, що закодовані та передаються особливим чином, а саме: завдяки виразним рухам тіла; звуковому оформленню мови; певним чином організованого мікросередовища, яке оточує людину; шляхом використання матеріальних предметів, які мають символічне значення.

Невербальна поведінка у спілкуванні є поліфункціональною та регулює просторово-часові параметри спілкування, підтримує оптимальний рівень психологічної близькості між людьми, вказує на актуальні психічні стани особистості, дозволяє економити мовні повідомлення, підсилює емоційну насиченість слів.

В основу виділення підструктур невербальної поведінки покладено як характеристики невербальних засобів, так і системи їх відображення та сприйняття: оптична, акустична, тактильна, ольфакторна.

Найбільш інформативними засобами експресії людини є пози, хода, жести та мімічні прояви людини (візуальний контакт, посмішка та ін.).

Найважливіша особливість кодування невербальної інформації мови – взаємодія різних акустичних засобів, тобто будь-який вид невербальної інформації передається одночасно кількома акустичними засобами.

Акустичні засоби передачі інформації відіграють велику роль у мовленнєвій комунікації. Характеристиками звукового оформлення мови є: висота, гучність, швидкість, ритмічність, тембр, мелодика, звучність. До неконтрольованих і частково контрольованих сигналів відносяться наступні звукові явища: стогін, сміх, плач, зітхання та ін. Голосові характеристики є найважливішим фактором формування образу мовця у сприйнятті інших.

Саме у процесі невербальної комунікації можна отримати інформацію про соціальний статус людей, характер чи тип їх стосунків. Невербальна комунікація є невід'ємною складовою взаємодії лідера та його послідовників.

Лідерство – процес організації та управління малою соціальною групою, який сприяє досягненню групових цілей в оптимальні строки з оптимальним ефектом. Лідерство є результатом одночасно як об'єктивних (інтереси, цілі, потреби та задачі групи у конкретній ситуації), так і суб'єктивних (індивідуально-психологічні особливості індивіда як ініціатора та організатора групової діяльності) факторів.

Можна виділити три стилі лідерства: авторитарний, демократичний та потураючий. Кожний із цих стилів має свої переваги та недоліки, тому кожний стиль може бути доречний за одних обставин та недоречний в інших. Найбільш успішні лідери орієнтуються на всі три стилі у залежності від умов діяльності.

Лідерство є невід'ємною складовою будь-якого учнівського колективу. У кожному учнівському класі виділяється свій лідер, а часто і декілька лідерів, оскільки шкільне лідерство може мати рольову диференціацію. Лідер класу виконує важливі функції, а саме: сприяє інтеграції колективу учнів, підтримує емоційну атмосферу у класі, налаштовує на роботу. Наближення та зв'язок з лідером сприяє підвищенню статусу учнів класу і впливає на процес формування їх особистостей. Тому запорукою успішного управління навчальним колективом є вміння педагога делегувати лідерам частину своїх повноважень, тобто використовувати їхній авторитет у класі. А виявити лідерів у класі в ході навчально-виховної роботи допоможе педагогам знання особливостей невербальної поведінки учнів-лідерів.

У результаті проведеного дослідження особливостей невербальної поведінки лідерів учнівського колективу було встановлено, що існує вагомий взаємозв'язок між високим статусом учнів в класі, вираженими лідерськими здібностями в них з невербальними аспектами їх мовлення (швидким темпом, високою гучністю, наявністю змістових наголосів, відсутністю

повторів слів і звуків-вставок) та їх візуальних проявів (наявністю прямого погляду). Менш суттєвий зв'язок існує між статусом лідера в класі, вираженими лідерськими здібностями в учнів та особливостями їх міміки, посадки, жестів.

Було встановлено, що учням із високим статусом у класі властиві такі невербальні характеристики мовлення: швидкий темп, висока гучність, невелика кількість та нетривалість пауз, наявність змістових наголосів, відсутність повторів слів і звуків-вставок у мовленні учнів.

Також у результаті дослідження нами встановлено, що учням-лідерам властиві наступні невербальні прояви:

- широка посмішка на обличчі,
- прямий погляд на співрозмовника під час спілкування,
- нахилення до співрозмовника чи розташування на певній відстані від нього,
- схрещені попереду руки при високо піднятій голові,
- маніпулювання предметами,
- акцентування великих пальців,
- жест «купол»,
- пряма спина,
- посадка з широко розставленими ногами,
- нога закинута на ногу під час сидіння,
- посадка, коли одна нога закинута на другу з утворенням кута,
- закинута нога на ногу, яка обхоплена руками,
- посадка на всьому стільці, коли спина дотикається до спинки стільця,
- часті дотики рукою до голови,
- закладання рук за голову.

З'ясовано, що такі аспекти невербальної поведінки притаманні лише учням-лідерам і, як було встановлено, майже нехарактерні для учнів із низьким статусом у класі.

Отже, існує певний набір невербальних проявів, характерних для учнів із високим статусом у класі, що виражається в типових особливостях їх невербальних аспектів мовлення, жестах, посадці, ході, мімічних, візуальних, проксемічних проявах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Личностный аспект проблемы общения / К.А. Абульханова-Славская // Проблемы общения в психологии. – М., 1980. – С. 218-242.
2. Акшина А.А. Жесты и мимика в русской речи / А.А. Акшина, Х. Кано, Т.А. Акшина. – М., 1991.
3. Алифанов С.А. Основные направления анализа лидерства / С.А. Алифанов // Вопросы психологии. – 1991. – №3. – С. 90-98.
4. Алифанов С.А. Особенности групповых границ и перспективы исследования лидерства / С.А. Алифанов // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии. – 1991. – Вып. 1. – С. 59-62.
5. Андреева Г.М. Атрибутивные процессы в условиях совместной деятельности / Г.М. Андреева // Общение и оптимизация совместной деятельности. – М., 1998. – С. 152-166.
6. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М., 2001.
7. Андриенко Е.В. Социальная психология /Е.В. Андриенко. – М., 2000
8. Аргайл М. Язык взгляда // Популярная психология. Хрестоматия / Сост. В. Мироненко. – М., 1990. – С. 120-125.
9. Арутюнян М. Позиция школьника в классе / М. Арутюнян // Воспитание школьников. – 1993. – №3. – С. 14-18.
10. Аунапуу Т. Восприятие лидерами межличностных отношений в классе/ Т. Аунапуу // Вопросы психологии. – 1983. – №5. – С. 61-65.
11. Багрецов С.А., Львов В.М., Наумов В.В., Оганян К.М. Диагностика социально-психологических характеристик малых групп с внешним статусом / С.А. Багрецов, В.М. Львов, В.В. Наумов, К.М. Оганян. – СПб., 1999.
12. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М., 1979.

13. Бендас Т.В. Гендерные исследования лидерства / Т.В. Бендас // Вопросы психологии. – 2000. – №1. – С. 87-95.
14. Бобнева М.И. Специфика социально-психологических свойств и способностей личности / М.И. Бобнева // Социальная психология личности. – М., 1979. – С. 30-45.
15. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком / А.А. Бодалев. – М., 1982.
16. Бодалев А.А. Личность и общение/ А.А. Бодалев. – М., 1983.
17. Бондаровська В. Лідерство: деякі психологічні правила / В. Бондаровська // Завуч. – 2003. – №32 (листопад). – С. 7-8.
18. Василькова О. І. Психолого-педагогічні питання неформального лідерства в навчальній групі ПТУ / О.І. Василькова // Педагогіка та психологія. – 1999. – №2. – С. 83-89.
19. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер / Сост. Ю. Н. Давыдова. – М., 1990.
20. Вилсон Г. Язык жестов / Г. Вилсон, К. Макклафлин. – СПб., 2000.
21. Виханский О.С. Менеджмент: Учебник, 3-е изд./ О.С. Виханский, А.И. Наумов – М., 1998.
22. Волков И.П. Руководителю о человеческом факторе / И.П. Волков. – Л., 1989.
23. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К., 2001.
24. Гордеев В.А. Компьютерная методика анализа неформальных коммуникаций / В.А. Гордеев // Тезисы научно-практической конференции. – Донецк, 1994.
25. Горелов И.Н. Невербальная коммуникация / И.Н. Горелов. – М., 1980.
26. Горелов И. Безмолвной мысли знак: Рассказы о невербальной коммуникации / И. Горелов, В. Енгальчев. – М., 1991.
27. Джамгаров Т.Т., Румянцева В.И. Лидерство в спорте / Т.Т. Джамгаров, В.И. Румянцева. – М., 1983.
28. Деррида Ж. О грамматологии / Ж. Деррида. – М., 2000.

29. Дерябо С. Гроссмейстер общения / С. Дерябо, В. Ясвин. – Луганск, 1998.
30. Димитриус Э. Читать человека как книгу / Э. Димитриус, М. Мазарелла. – М., 2005.
31. Дуткевич Т.В. Конфліктологія з основами психології та управління / Т.В. Дуткевич. – К., 2005.
32. Занковский А.Н. Организационная психология / А.Н. Занковский. – М., 2000.
33. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М., 1980.
34. Квинн В. Прикладная психология / В. Квинн. – СПб., 2000.
35. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах / Я.Л. Коломинский. – Минск, 2000.
36. Колшанский Г.В. Паралингвистика / Г.В. Колшанский. – М., 1974.
37. Корнєв М., Коваленко А. Соціальна психологія / М. Корнєв, А. Коваленко. – К., 1995.
38. Кричевский Р.Л. Современные тенденции в исследовании лидерства / Р.Л. Кричевский // Вопросы психологии. – 1977. – №6. – С. 119-129.
39. Кричевский Р.Л. Психология руководства и лидерства в спортивном коллективе / Р.Л. Кричевский, М.М. Рыжак . – М., 1985.
40. Кузьмин Е.С. Психология личности и малых групп / Е.С. Кузьмин. – Л., 1977.
41. Куница В.Н., Казаринова Н.В., Погорьша В.М. Межличностное общение / В.Н. Куница, Н.В. Казаринова, В.М. Погорьша. – СПб., 2001.
42. Лабунская В.А. Невербальное поведение / В.А. Лабунская. – Ростов-на-Дону, 1986.
43. Лабунская В.А. Проблемы обучения кодированию – интерпретации невербального поведения / В.А. Лабунская // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – №5. – С. 85-94.

44. Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание/ В.А. Лабунская\ Учебник для студ. вузов. – Ростов-на-Дону, 1999.
45. Лактионова Г. Лидер будущего // Г. Лактионова / Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №3. – С. 35-55.
46. Липський В.І. Проблема лідерства в класних колективах підлітків / В.І. Липський // Радянська школа. – 1979. – №10. – С. 25-31.
47. Лобарева Л. Язык нашего тела / Л. Лобарева // Народное образование. – 1999. – №9. – С. 268-270.
48. Ложкин Г. Лидерство: история и современность / Г. Ложкин // Персонал. – 2001. – №2. – С. 44-49.
49. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб., 1999.
50. Малец Л. Модель Пола Торнтонна // Персонал / Л. Малец. – 2001. – №2. – С. 66-67.
51. Малец Л. Корпоративная этика: практические рекомендации для лидера // Персонал / Л. Малец. – 2001. – №2. – С. 72-73.
52. Малчевская С. Лидерство в коллективе / С. Малчевская // Педагогический вестник. – 1997. – №10 (ноябрь). – С. 15.
53. Мурашов А. Разговор без слов. Учитель – ученик: невербальная коммуникация / А. Мурашов // Нар. образование. – 2002. – N 8. – С. 111–116.
54. Меграбян А. Психодиагностика невербального поведения / А. Меграбян. – СПб. : Речь, 2001. – 253 с..
55. Мурашов А. Как выделить лидера в ученическом коллективе / А. Мурашов // Народное образование. – 2001. – №8. С. 151-159.
56. Мурашов А. Надо ли воспитывать лидера? Надо! / А. Мурашов // Народное образование. – 2001. – №4. – С. 121-124.
57. Невербальне спілкування // Все для вчителя. – 2000. – №23. – С. 61.

58. Николаева Т. Структура речевого высказывания и национальная специфика жестов / Т. Николаева // Актуальные вопросы преподавания русского языка и литературы. – М., 1969.
59. Ньюренберг Д., Калеро Г. Учитесь читать человека как книгу / Д. Ньюренберг, Г. Калеро // ЭКО. – 1998. – №2. – С.15.
60. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – К., 1990.
61. О'Шонесси Дж. Лидерство руководителя и поведение группы // Организационная психология / Сост. и общ. редакция Л.В. Винакурова, И.И. Скрипюка. – СПб., 2001. – С. 269-285.
62. Палеха Ю.І. Основи психології та педагогіки / Ю.І. Палеха. – К., 1999.
63. Панферов В.Н. Восприятие и интерпретация внешности людей / В.Н. Панферов // Вопросы психологии. – 1974. – №2. – С. 59-64.
64. Парыгин Б.Д. Лидерство и руководство в структуре организации групповой деятельности и общения // Организационная психология / Сост. и общ. редакция Л.В. Винакурова, И.И. Скрипюка. – СПб., 2001. – 119-129.
65. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва: Навч. посібник. – К., 2006
66. Пашина А.Х. О структуре эмоционального слуха / А.Х. Пашина // Психологический журнал. – 1992. – Т.13. – №3. – С. 76-83.
67. Петровский А.В. Теория деятельностного опосредования и проблемы лидерства / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1980. – №2. – С. 29-41.
68. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М., 1998.
69. Пиз А. Язык телодвижений: Как читать мысли других по их жестам. – СПб., 2000.
70. Побірченко Н. Розвиток у старшокласників особистої готовності до підприємницької діяльності / Н. Побірченко // Педагогіка та психологія професійної освіти. – 1998. – №5. – С. 245-248.

71. Позняк Д. Мак'явеллістичний тип лідерства / Д. Позняк // Соціальна психологія. – 2003. – №2. – С. 87-99.
72. Психология и этика делового общения / Под ред. В. Лавриенко. – М., 1997.
73. Психология управления: Курс лекций / Л.К. Аверченко, Г.М. Залесов, Р.И. Мокшанцев, В.М. Николаенко; Отв. ред. М.В. Удальцова. – Новосибирск, М., 1997.
74. Рогов Е.И. Психология общения / Е.И. Рогов. – М., 2001.
75. Степанов С. Секреты лица и характера / С. Степанов // Школьный психолог. – 1999. – №44. – С. 2-3.
76. Столяренко Л.Д. Основы психологии / Л.Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону, 1997.
77. Тарасова С. Язык телодвижений – язык истинных чувств и эмоций / С. Тарасова // Знание – сила. – 1997. – №10. – С. 126-128.
78. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников / Л.И. Уманский. – М., 1981.
79. Фаст Дж. Язык тела. Азбука человеческого поведения / Дж.Фаст. – М., 2006.
80. Фейгенберг Е.И. Некоторые аспекты исследования невербальной коммуникации: за порогом рациональности / Е.И. Фейгенберг, А.Г. Асмолов // Психологический журнал. – 1989. – Т.10. – №6. – С. 58-66.
81. Чанышева З.З. Взаимодействие языковых и неязыковых факторов в процессе общения / З.З. Чанышева. – Уфа, 1984.
82. Чернышов А.С. Лабораторный эксперимент в социально-психологическом исследовании организованности коллектива / А.С. Чернышов // Психологический журнал. – 1980. – №4. – Т.1. – С. 84-94.
83. Чистякова М. Психолингвистика / М. Чистякова. – М., 1980.
84. Шеннон К. Работы по теории информатики и кибернетики / К. Шеннон. – М., 1983.

85. Шибутани П. Социальная психология / П. Шибутани. – Ростов-на-Дону, 1993.
86. Шпалинский В.В., Распопов И.В. Психологические основы изучения личности и коллектива / В.В. Шпалинский, И.В. Распопов. – Днепропетровск, 1991.
87. Штангль А. Язык тела: познание людей в их профессиональной и обыденной жизни / А. Штангль. – М., 1986.
88. Щекин Г.В. Визуальная психодиагностика: познание людей по их внешности и поведению / Г.В. Щекин. – К., 2001.
89. Щекин Г.В. Как читать людей по их внешнему облику / Г.В. Щекин. – К., 1992.
90. Экман П. Психология лжи / П. Экман. – СПб., 2000.
91. Archer D., Akert R.M. Problem of contexts and criterion in nonverbal communications: a new look at the accuracy issue // Issues in person perception. – Mothuen, London, New York, 1984. – P. 114-144.
92. Argule M., Kendon A. The experimental analysis of social performance // Advances in experimental social psychology / Ed.L. Berkowitz. – L., 1967.
93. Birdwhistell R.L. Introduction to kinesics. – Unit. of Louisville Press, 1952.
94. Harre R., Lamb R. (Eds.). The encyclopedic dictionary of psychology. – Oxford, 1983.
95. Nonverbal communication today: current research. – Berlin, New York, Amsterdam, 1982.
96. Sheflen A.E. Quasi-courtship behavior in psychotherapy // Psychiatry, 1968. – V. 28.